

УДК 94(477) “1920”

<http://doi.org/10.5281/zenodo.1476245>

Д. Полупанов
викладач ХКТК НТУ “ХПІ”

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ПОЛІТИКА УРЯДУ П. М. ВРАНГЕЛЯ У КРИМУ (1920)

У статті аналізується діяльність уряду Півдня Росії П. М. Врангеля у царині культури, науки, освіти та релігії. Простежена робота вищих навчальних закладів Криму, зокрема показана робота провідних науковців Таврійського університету щодо збереження його матеріальної бази під час громадянської війни (1918–1920). Крім того, у статті висвітлено роль кримської преси та церкви у Криму.

Ключові слова: громадянська війна, реформи уряду П. М. Врангеля, Таврійський університет, театр, преса, Православна церква.

The article aims to analyze the activities of the Russian South government in the spheres of culture, science, education and religion; to trace the work of higher educational institutions of the Crimea; to research the activities of leading scientists of Taurida University in the conditions of Civil War of 1918-1920; to study the role of press and church in the daily life of the Crimea.

Such researchers as B. M. Volfson, G. G. Gagkuev and V. Zh. Tsvetkov, K. Kolontsev, G. V. Zhirkov, S. B. Filimonov and others dealt with research of peculiarities of cultural and educational policy of P. N. Wrangel in the Crimea.

During the period of P. N. Wrangel's ruling, there was developed the programme to reform the school of general education. The main achievement was acknowledgement of equality of the Ukrainian and Russian languages, introduction of unified school programme, unification of programmes in women's and men's gymnasiums. The author points out striving of Wrangel's government to make education more accessible for needy classes of population, first of all, for children of front-line officers. The article notes active work of higher education institutions of the Crimea such as a branch of the Kiev University of St. Vladimir and Taurida University established on its basis. Press, which was the main source of information on foreign and home political processes in the Crimea, played an important role in its life. Active cultural and church life was conducted in the Crimea as well. While investigating, the author has analyzed the peculiarities of cultural and educational life in the Crimea.

The material of the article will be of interest to the teachers of general education schools, college and university lecturers, providing the course of history of the Ukraine, literature, and world history and culture studies. For the first time comprehensive analysis of cultural, scientific and religious life in the Crimea and in the south of the Ukraine was carried out in the article.

Keywords: Civil War, reforms of P. N. Wrangel's government, Taurida University, theatre, press, Orthodox Church.

Постановка проблеми. Культурно-просвітницька політика білогвардійських урядів у Криму мало вивчена. Особливо слід звернути увагу на діяльність уряду П. М. Врангеля щодо культурного життя у Криму в період громадянської війни. Досвід уряду в реформуванні освіти, науки, культурних заходів, церковного життя в умовах військового стану та браку коштів є актуальним у наш час.

Мета статті. Діяльність урядів А. І. Денікіна та П. М. Врангеля у роки громадянської війни викликала незначний інтерес у радянських, вітчизняних і закордонних дослідників. Тому сьогодні виникає організованість дослідження культурного життя Криму часів правління П. М. Врангеля.

Аналіз актуальних досліджень. Велику увагу вивченню освіти й культури у Криму присвятили дослідники Б. М. Вольфсон [2], Р. Г. Гагкуєв та В. Ж. Цветков [4], К. Колонтаєв [8], Г. В. Жирков [6], С. Б. Филимонов [20] та інші.

За оцінкою Б. М. Вольфсона, культурна політика П. М. Врангеля була реакційною. Основним завданням церкви та преси, на думку автора, була пропаганда монархічного режиму.

Р. Г. Гагкуєв та В. Ж. Цветков у статті «Образование в Белом Крыму» дослідили роботу освітніх закладів у Криму під час правління уряду П. М. Врангеля. Зокрема автори розглянули основні напрями роботи відділу народної освіти. На думку авторів уряд намагався використовувати кримську

пресу для ведення пропагандистської роботи [4].

К. Колонтаєв у статті «Крымская печать при Врангеле или особенности национальной информационной войны» дійшов висновку, що уряд П. М. Врангеля однаково приділяв увагу як розвиткові преси, так і військовим потребам. Автор також наголошує на тому, що уряд активно організовував пресу у пропагандистській роботі та вважав вільну пресу своїм найбільшим досягненням [8].

Г. В. Жирков у роботі «История цензуры в России в XIX–XX вв.» показав особливості цензури білого руху. Історик стверджує, що уряд П. М. Врангеля приділяв велику увагу цензуруванню преси, щоб уберегтись від публічної критики. Крім того, жорстка цензура преси була зумовлена військовим часом [6].

С. Б. Филимонов у статті «Крымская периодическая печать времен гражданской войны – ценный малоизвестный источник по истории интеллигенции» завдяки аналізу преси часів правління уряду П. М. Врангеля показав особливості культурного життя Криму. Автор детально розглянув діяльність провідних науковців та їх роботу з відродження культури півострова [20].

Виклад основного матеріалу. Уряд Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР)¹ й особисто П. М. Врангель розуміли важливість розвитку культури. П. М. Врангель вважав, що «окрім турбот матеріальних, не забудемо, що не менш хліба насущного Росії потрібна здорова життєва енергія, будемо берегти її джерела, релігію, культуру, школу. Будемо готувати для Росії активну та знаючу молодь, й зберігати святиню народних надій Церкву» [18, ф. 5, оп. 1, спр. 322, рга. 1].

Громадянська війна і революція в Росії виявили невідповідність освіти вимогам тодішнього часу. Освітня модель, яка була заснована на принципах домінування російської культури над культурами народів, що входили до складу Російської імперії, вже не відповідала вимогам суспільства. Тому уряд П. М. Врангеля розпочав роботу над освітньою реформою.

У рамках освітньої реформи було визнано рівноправність української та росій-

ської мов. Це означало, що всі навчальні заклади державної та приватної форми власності, які вели викладання українською, зрівнювались у правах із навчальними закладами, де викладали російською мовою [18, ф. 5, оп. 1, спр. 322, рга. 18]. Вводився принцип єдиної школи, за яким учень проходив увесь шлях від початкових класів до старших. Школа ставала семирічною, а восьмий клас передбачався для осіб, які готувалися до вступу у вищі навчальні заклади. Важливим кроком уряду була уніфікація програм жіночих і чоловічих гімназій [17, ф. 5 оп. 1 спр. 321 арк. 18].

Уряд П. М. Врангеля намагався зробити освіту більш доступною для незаможних верств населення, а також брав на себе зобов'язання фінансувати витрати на освіту дітей офіцерів-фронтовиків [19, ф. Р-2235, оп.1, спр. 501, рга. 200].

За оцінкою М. В. Прохорчика, у школах були погані санітарні умови, навчальних приміщень було недостатньо для забезпечення навчального процесу: «У перші місяці 1920 р. становище шкільної справи в Криму було вельми незадовільним. Вчителів, місцевих і прибулих, було досить, продовжували існувати і вчительські союзи, але погано було зі шкільними будівлями, які часто реквізувалися по приходу військових частин під лазарети. У Сімферополі, наприклад, три середні школи з тисячею учнів були розміщені лише в одному тісному приміщенні, з незадовільними санітарними умовами. Самому Відділу народної освіти і його начальнику Агап'єву довелося поміститися в маленькому темному приміщенні однієї з нижчих шкіл, біля базару» [13, с. 197]. М. В. Прохорчик наголошує, що урядовці намагалися покращити матеріальні умови шкіл, але зроблено було недостатньо через низку об'єктивних обставин [13, с. 197]. Восени 1920 р. майже усі шкільні заклади були віддані під шпиталі, заняття не проводились: «Листопад 1920 року в Севастополі. Майже усі учбові заклади зайняті під лазарети і казарми» [7, с. 431]. Лише військові навчальні заклади продовжили навчальний процес у своїх приміщеннях. Найбільшим із них за кількістю кадетів було Костянтинівське військово училище [7, с. 426, 688]. На його базі було створено

Зведений Полтавсько-Владикавказький рдетський корпус (пізніша назва – Кримський корпус) на чолі з генерал-лейтенантом В. В. Римським-Корсаковим, силами якого і було забезпечено комфортні умови для навчання [7, с. 442].

Феодосійський кадетський інтернат був заснований на базі навчального закладу Зведеної Кадетської роти на чолі з капітаном Б. В. Шостаковим. У Феодосійському кадетському інтернаті умови для навчання були погані [7, с. 431]. Кадет М. Каратаєв згадує: «Розпочались заняття. Свого приміщення у нас для цього не було. Довелося ходити на другу зміну в тамтешню гімназію» [7, с. 432]. Підручників бракувало, класи не опалювались, дисципліна як серед кадетів, так і викладачів була низькою: «Не було учбового настрою ні у нас, ні у викладачів» [7, с. 432]. Серед учнів Феодосійського кадетського інтернату найбільш популярними були заняття надвірного радника, помічника інспектора класів, викладача ртематки і фізики Н. Я. Писаревського; викладача російської мови Сафронова; статського радника, викладача В. А. Казанського [7, с. 689].

Важливе місце в системі освіти Криму посідали філія університету Св. Володимира і Таврійський університет. Рішення про утворення філії було прийнято ще 24 листопада 1917 року на першому засіданні ялтинських професорів М. І. Кузнецова, М. М. Крилова, С. І. Метальникова і професора університету Св. Володимира М. В. Довнар-Запольського. В університеті планували створити природничо-історичний, математичний, фізико-математичний факультети, а також перший курс медичного університету [9, с. 13]. Також у новому навчальному закладі планувалось археологічне, економіко-комерційне, технічне, агрономічне, географічне відділення. Рада університету вважала можливим розподіл рганізовтів і відділів у кількох містах Криму: центральний корпус університету, в якому розмістяться історико-філологічний та юридичний факультети, перший та другий курси фізико-математичного факультету – в Ялті; економічно-комерційний відділ – у Севастополі [9, с. 14].

10 травня 1918 р. Було відкрито, як філію університету Св. Володимира у Криму, медичний факультет. Наступного дня запрацювали фізико-математичний рганізтет (природничого та математичного відділень). Заняття проводилися в Ялті та Києві [9, с. 17]. Наприкінці травня 1918 р. до викладання в університеті приступили професори С. М. Богданов, Р. І. Гельвіг, Л. С. Кордиш [9, с. 17]. 28 липня 1918 р. Р. І. Гельвіг був обраний на посаду ректора [9, с. 22].

14 жовтня 1918 р. на базі філії університету Св. Володимира було утворено Таврійський університет [9, с. 18, 22, 25]. Таврійський університет вважався головним центром науки та вищої освіти на території півострова [1, с. 106; 3, с. 28]. До його складу входило п'ять факультетів: історико-філологічний, медичний, юридичний, агрономічний, математичний. 25 травня 1920 р. на науковій раді розглядалася можливість відкриття педагогічного рганізовту, але він так і не був створений [1, с. 83].

В умовах тотального рганізовував ья науковці власними силами намагалися наповнити бібліотечні фонди тощо. Професор М. М. Бунге подарував велику кількість книг з особистої бібліотеки [12, с. 29]. Завдяки його книгозбірні було укомплектовано бібліотеку лабораторії технічної хімії, яка була евакуйована до Криму з університету Св. Володимира у Києві, та бібліотеку Таврійського університету [1, с. 71]. Незважаючи на труднощі та нестачу наукової літератури, під керівництвом В. І. Вернадського був створений мінералогічний кабінет. У Таврійському університеті не вистачало обладнання для досліджень та навчання студентів. Наприклад, у хімічній лабораторії не було спирту та гасу для примусів, не вистачало посуду та ваг; лабораторії у Воронцовському палаці бракувало реактивів, що ускладнювало дослідження науковців [1, с. 71].

На чолі з геологом Р. Р. Виржиківським було організовано три експедиції з розвідки бешуйського вугілля [1, с. 70, 83]. Діяла астрономічна обсерваторія [1, с. 91].

Після смерті Р. І. Гельвіга, 10 жовтня 1920 р. ректором Таврійського

організовувту було обрано першого президента ВУАН В. І. Вернадського [1, с. 106]. Окрім нього, в університеті працювали такі видатні вчені, як геолог, організовув, палеонтолог, ординарний академік Санкт-Петербурзької академії наук М. І. Андрусов; ентомолог С. О. Мокржецький; ботанік М. І. Кузнецов; математик М. М. Крилов; психолог І. П. Четвериков; історик античної культури, колишній декан історико-філологічного факультету Харківського університету О. М. Деревницький; біолог М. М. Завадовський [12, с. 13, 52, 59, 79, 81, 157]. Також в університеті викладали: С. М. Булгаков – ординарний професор кафедри політекономії, протоієрей Ялтинського собору; історики: Ф. В. Тарановський, А. П. Кадлубовський, Г. В. Вернадський [12, с. 28, 33, 62, 140]. Силами науковців університету видавалася наукова періодика: «Известия Таврического университета», «Труды Таврической архивной комиссии», «Вісник медичний» – журнал із загальної медицини, який видавався українською мовою, «Труды Таврического математического общества» [1, с. 71, 83, 105].

Силами біологів М. М. Завадовського та М. Ф. Іванова було збережено заповідник Асканія-Нова [1, с. 94–95], хоча завідуючий майном Криму й головуючий землеробством в уряді Півдня Росії Г. В. Глінка вважав надання коштів заповіднику занадто дорогим видатком бюджету та пропонував зекономлені кошти спрямувати на збереження вівчарства. Між тим голова уряду О. В. Кривошеїн підтримував науковців. Він заявив, що наука перебуває на третьому місті після військових і господарських статей кошторису [1, с. 94–95].

Важливу роль у суспільно-політичному й культурному житті Криму відігравала преса, що була основним засобом інформування населення про внутрішні та зовнішньополітичні процеси. Преса була організована цілим переліком видань: «Юг России», «Крымский вестник», «Вечернее слово», «Заря России» в Севастополі; «Таврический голос», «Время», «Южная речь» у Сімферополі; «Ялтинский вечер» у Ялті; «Евпаторийский курьер» в Євпаторії;

«Вечернее время» у Феодосії та інші [3, с. 301].

Протопресвітер армії та флоту єпископ Веніамін (І. П. Федченков) видавав газету «Святая Русь», кошти на діяльність якої отримував із державної скарбниці. Редактором цієї газети був священник о. Ніл Мальков. У цій газеті друкувалися лише монархісти, які повністю в усьому підтримували уряд. Але з часом П. М. Врангель особисто заборонив видавати статті монархічного характеру. Єпископ Веніамін (І. П. Федченков) згадував: «Через кілька днів мене викликає по телефону головнокомандувач і досить суворо наказує, надалі не писати про монархію. Виявилось, коли наша газета потрапила на фронт, то серед білих іногородців піднявся відразу протест: «Знову назад, знову старий режим?» [10].

Загалом уряд витрачав порівняно великі кошти на підтримку проурядової преси. Так, офіційні видання уряду (серед них «Военный голос», козака газета «Сполох» у Мелітополі) забезпечувалися безкоштовним газетним папером, отримували гарантованих передплатників, на їх користь реєструвалися типографії тощо [14, с. 349].

Поряд із цим отримувала державну допомогу газета «Крестьянский путь» [11, с. 38]. Найбільш заангажованою сучасники вважали газету «Великая Россия», яка користувалася особливою підтримкою П. М. Врангеля [11, с. 38].

На півострові видавалася й опозиційна до уряду П. М. Врангеля газета «Царь Колокол», редактором якої був М. П. Ізмайлов. Частина цієї газети була виділена під публікації творів В. М. Пуришкевича, інша частина газети заповнювалася статтями самого М. П. Ізмайлова. Останній друкував свої статті в одному й тому ж номері під різними псевдонімами та під своїм пр'ям. Статті інших авторів видавалися нечасто. Напрямок газети було визначено, як «правіше всякого правого» [5, с. 245]. Як відзначає професор М. М. Алексєєв, газета у своїй критиці уряду П. М. Врангеля була доволі суворою: «Опозиція була за своєю формою досить нестриманою щодо деяких членів уряду, наприклад до М. В. Вернадського навіть надмірно жорсткою» [5, с. 246].

За оцінкою Г. В. Немировича-Данченко, уряд не приділяв належної уваги організації видавничої справи, а управління пресою перебувало у повному хаосі. Розподіл паперу між редакціями газет не контролювався урядовцями [11, с. 34].

Вартість газет до кінця літа 1920 р. доходила до 50–800 карбованців. Така сума пояснювалася загальною дорожнечою у Криму. Для порівняння: більшовицькі газети коштували щонайбільше 3–5 карбованців. Дорожнечу газет Г. В. Немирович-Данченко пояснював тим, що папір доводилося закуповувати в Константинополі за валюту. Низька вартість більшовицької преси пояснювалася тим, що для друку використовувалася папір зі складів колишньої Російської імперії [14, с. 38]. У своїх спогадах «Крымская эпопея» О. О. Валентинов, окрім дорожнечі, відзначає ще й культуру читання білогвардійських періодичних видань: «Читалися за чашкою ранкової кави, бо були написані мовою, майже недоступною для простого народу» [16, с. 350].

У Севастополі працював театр «Ренесанс» [16], силами якого в серпні 1920 р. була поставлена опера «Борис Годунов» [15, с. 392]. У ньому ж у серпні 1920 р. з концертами виступив співак Л. В. Собінов [15, с. 393]. Працював кінотеатр і цирк [7, с. 433]. Завдяки голові Харківського відділення імператорського Російського музичного товариства І. І. Слатина у Севастополі засновано «оперне підприємство» [15, с. 397]. Також у Криму в цей час перебували письменники М. О. Волошин, О. Е. Мандельштам, І. Г. Еренбург [7, с. 432–433].

Важливу роль в інформаційній роботі відігравало Південно-Руське телеграфне агентство (ПРТА). Основним завданням даного органу було оперативне інформування населення про внутрішньо- та зовнішньополітичні події. ПРТА було розділено на закордонну частину, що інформувала про події за межами території ЗСПР, та внутрішню, яка висвітлювала внутрішньополітичне життя Криму. Часто публікації мали й пропагандистський характер. Публікації ПРТА друкувалися в газетах ЗСПР за фінансової підтримки уряду. Нерідко інформація ПРТА мала неповний або викривлений характер. Інколи два підрозділи

ПРТА оголошували суперечливу інформацію або взагалі спростовували одне одного. Один із мемуаристів, Г. В. Немирович-Данченко згадував: «Ми багато чого не знаємо, з причини погано налагодженого закордонного інформаційного апарату» [11, с. 43]. За його оцінкою, «П. Р. Т. А. шкутильгає. Такий цікавий факт, як організація нової армії в Польщі (Савинкова і Балаховича) отримав деяке освітлення завдяки окремим особам, що познайомилися з цією армією. Наше іноземне відомство досі нічого не зробило, щоб роз'яснити нам роль і справи цієї армії. Ми навіть не знаємо яке наше ставлення до Польщі, і яке ставлення Польщі до нашої армії і до Уряду ген. Врангеля» [11, с. 43].

Особливу увагу уряд приділяв церковним питанням. 31 березня 1920 р. на посаду архієпископа армії та флоту було призначено о. Веніаміна (І. П. Федченков), а Г. І. Шавельського відправлено у відставку. І. П. Федченков вважав, що Г. І. Шавельський розчарувався в білогвардійському русі, а отже сам хотів полишити цю посаду: «До мене цю посаду займав ще колишній за царя військовий протопресвітер отець Г. І. Шавельський, який до цього часу встиг уже розчаруватися в успіхах руху й високому рівні добровольців, і його необхідно було замінити іншою особою, з вірою в краще майбутнє» [10]. Про неспроможність до подальшої роботи Г. І. Шавельського згадується й у спогадах П. М. Врангеля: «Протопресвітер Шавельський, за словами графа Апраксина, під впливом останніх подій сильно пав духом. Розбитий душею, глибоко морально приголомшений, він нині для роботи був малопридатний» [3, с. 296].

На нашу думку, ця ротація була викликана бажанням замінити Г. І. Шавельського на більш лояльного до П. М. Врангеля єпископа Веніаміна. Можливо це призначення було викликано і тим, що єпископ Веніамін мав досить великий вплив на П. М. Врангеля. Основним завданням архієпископа армії та флоту на новому посту стала активізація роботи РПЦ на підконтрольній ЗСПР території. Єпископ Веніамін був головним провідником монархічної ідеї у Білому русі. Ним було організовано особисті бесіди з селянами, під час яких про-

пагувалося відродження монархізму, друкувалися монархічні статті в журналі «Святая Русь». Водночас єпископ Веніамін стверджував, що ані селянство, ані робітники вже не сприймали ідей монархії, вважаючи їх «непрактичними»: «Отже, в політиці ми хотіли зробити останню ставку на царя. Думали, що народ тепер захоче відновлення монархії. І жорстоко помилилися в ньому. Особисто мені самому припало це почути від одного колишнього багатого землероба... Дай, думаю, почну розмову з ним про царя. Запитую: «Що думаєш про царя? Чи не краще було при ньому?» ... Він трохи помовчав. Ясно було, що я підказую йому відповідь – за царя. Але, на мій подив, «господар» після паузи сказав, що у нього немає бажання на це. Я побачив якусь повну байдужість до питання. Він не тільки не захищав монархію і царя, але й не організовувався проти неї, немов це був торішний сніг. Було і пройшло, і бур'яном поросло! Куди ж поділося уявне царелюбство нашого народу? І чи було воно?» [10].

Єпископ Веніамін та представники консервативних кіл вважали віру в царя «ознакою доброго морального тону» [10]. У проповідях єпископ Веніамін критикував віруючих за те, «що вони настільки слабкі, що не сміють думати про відродження монархії» [10]. Особисто ж П. М. Врангель виступав категорично проти монархії, говорячи, що «Росія це не вотчина Романових» [10].

Єпископ Веніамін був обраний представником від Православної церкви до Ради міністрів уряду Півдня Росії, де він мав право висловлювати позицію церкви з приводу різних політичних і господарських питань, мав право голосу при розгляді урядових законопроектів. Але Врангель відмовився перетворювати православ'я на державну релігію, бо у Криму разом із православними проживала велика кількість ірґаніман, переважно кримських татар [10].

Єпископ Веніамін своїм служінням підтримував бойовий дух армії, засуджував грабунки та самовільні реквізиції. Особливу увагу він приділяв боротьбі з лайкою в армії: «У мене навіть захололо в душі. Генерали говорили, нібито без цієї приправи не так добре слухають солдати їх накази. Та

й звичка в'їлася глибоко в серце і мову» [10]. За ініціативою єпископа Веніаміна було підготовлено відповідний наказ, але він так і не був прийнятий через спротив генералів. Останні вважали, що «військові краще накази розуміють через лайку» [10].

Загальне падіння побутової культури мешканців підконтрольної ЗСПР території найяскравіше проявилось у різкому зростанні попиту на алкоголь, який таємно збувався для всіх охочих. Населення в умовах високої інфляції партіями закупало алкоголь, намагаючись позбутися грошей, які постійно знецінювалися [10].

Єпископ Веніамін доповідав П. М. Врангелю про падіння авторитету церкви серед військових, авторитетом користувались лише військові командири та особисто Врангель [10].

Для посилення авторитету церкви П. М. Врангель запросив з Афону колишнього Харківського митрополита Антонія (О. П. Храповицький). До Сімферополя були запрошені також митрополит Платон Одеський, архієпископ Полтавський Феофан, Таврійський єпископ Дмитрій. У Сімферополі перебували на той час члени Синоду та члени Московського собору 1917–1918 рр. професор С. М. Булгаков і граф П. М. Апраксін. Кримське духовництво було представлене видатними богословами й церковними ієрархами. Для консолідації населення навколо РПЦ священнослужителі провели численні заходи: молебні, хресні ходи, проповіді тощо [10].

У супроводі єпископа Феофана була привезена до Криму Курська чудотворна ікона Божої Матері із Сербії. За спогадами єпископа Веніаміна, ікону зустрічали близько семиста тисяч чоловік, серед яких були переважно робітники [10]. Зустрічав ікону і сам П. М. Врангель з О. В. Кривошеїним. Вони несли чудотворну ікону на чолі хресного ходу. Після хресної ходи в Севастополі ікону доправили в Ялту, де її зустріла велика кількість людей. Далі ікона була доставлена на фронт до генерала А. В. Туркула, а для солдатів було організовано молебень, після чого ікону повернули в Сербію [10].

Постановою Священного синоду 12–14 вересня 1920 р. (за старим стилем) було

організовано загальне каяття у гріхах. Серед гріхів згадувалося й убивство царської родини. У дні каяття в Севастополі удень та вночі проводилися богослужіння та сповіді, а на свято Воздвиження Хреста Господнього причащали парафіян [10].

Деякі церковні діячі пропонували небезпечні для життя прочан заходи. Так, о. Востоков пропонував влаштувати хресну ходу на північ за лінію фронту для зупинення військових дій. Цей задум був розкритикований Священним Синодом, оскільки прочан могли б розстріляли більшовики при спробі перетину лінії фронту [10].

Окрім Російської православної церкви, велику підтримку надавав кримським військовополоненим та пораненим воякам Американський Червоний хрест [1, с. 105].

Єпископ Веніамін і дружина Врангеля О. М. Врангель вели роботу щодо пом'якшення репресивної системи у Криму. На чолі П. М. Врангеля від єпископа Веніаміна та від О. М. Врангель постійно надхо-

дили прохання про помилування засуджених до страти. Єпископ Веніамін згадує, що прохання з часом почали надходити в такій кількості, що П. М. Врангель видав наказ про заборону прохань про помилування [10].

Висновки. Культурне, освітнє, наукове та релігійне життя у Криму у 1920 р. рло свої особливості. Незважаючи на проблеми з фінансуванням, головними науковими осередками були Таврійський університет та філія Київського університету Св. Володимира. Уряд Криму отримував фінансову допомогу від Червоного Хреста та Рокфеллерівського фонду. На півострові видавалися наукові журнали, організовувалися наукові експедиції для дослідження природних ресурсів Криму. Православною церквою, освітніми установами за підтримки уряду було впроваджено ряд заходів для підняття загального рівня культури простого населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вернадский В. И. Дневники 1917–1922 гг. К.: Наук. Думка, 1997. 327 с.
2. Вольфсон Б. Конец авантюры барона Врангеля. Симферополь: Госиздат Крымской АССР, 1940. 119 с.
3. Врангель П. Н. Воспоминания. М.: Вече, 2012. 480 с.
4. Гагжуев Р. Г. Образование в белом Крыму // Высшее образование. 2011. № 12. С. 131–136.
5. Гессен И. В. Архив Русской Революции. Терра, 1993. 316 с.
6. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX–XX вв. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.pseudology.org/Tsenzura/TsetzuraHistory/library_view_book6c42.html?chapter_number=29&bid=79 (дата звернення: 30.01.2018)
7. Исход Русской Армии Генерала Врангеля из Крыма. М.: Центрполиграф, 2003. 703 с.
8. Колонтаев К. Крымская печать при Врангеле или особенности национальной информационной войны / Независимый исторический вестник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://istorvestnik.org.ua/187/>
9. Маркевич А. И. Краткий исторический очерк возникновения Таврического университета. Симферополь: Первая Советская Типография, 1919. 32 с.
10. Митрополит Вениамин (Федченков). На рубеже двух эпох [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://azbyka.ru/otechnik/Veniamin_Fedchenkov/na-rubezhe-dvukh-ehpokh/6 (дата звернення: 30.01.2018)
11. Немирович-Данченко Г. В. Крым при Врангеле. Берлин: 1922. 119 с.
12. Профессора Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. К.: Либідь, 2007. 172 с.
13. Прохорчик М. В. Политика генерала Врангеля в области просвещения и культуры // Культура народов Причерноморья. 2002. № 43. С. 197–199.
14. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. М.: Отечество, 1991. 508 с.
15. Севастополь: Хроника революции и гражданской войны 1917–1920 гг. Симферополь, 2005. 410 с.
16. Театральная история Севастополя. Дата оновлення: 21.02.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.liveinternet.ru/users/4768613/post354178958> (дата звернення: 30.01.18).
17. Центральний державний архів громадських об'єднань. Ф. 5, оп. 1, спр. 321.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань. Ф. 5, оп. 1, спр. 322.
19. Державний архів в Автономній Республіці Крим Ф. Р-2235. Оп. 1. Спр. 501.
20. Филимонов С. Г. Крымская периодическая печать времен гражданской войны – ценный малоизвестный источник по истории интеллигенции [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/7064/08-Filimonov.pdf?sequence=1> (дата звернення: 30.01.2018)

REFERENCES

1. Vernadskij V. I. *Dnevniky 1917–1922 gg.* K.: Nauk. Dumka, 1997. 327 s.
2. Vol'fson B. *Konec avantjury barona Vrangelja.* Simferopol': Gosizdat Krymskoj ASSR, 1940. 119 s.
3. Vrangel' P. N. *Vospominanija.* M.: Veche, 2012. 480 s.
4. Gagkuev R. G. *Obrazovanie v belom Krymu // Vysshee obrazovanie. 2011. №12. S. 131–136.*
5. Gessen I. V. *Arhiv Russkoj Revoljucii.* Terra, 1993. 316 s.
6. Zhirkov G. V. *Istorija cenzury v Rossii XIX–XX vv. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.Pseudology.org/Tsenzura/TsetzuraHistory/library_view_book6c42.html?chapter_num=29&bid=79 (data zvernennja: 30.01.2018)*
7. *Ishod Russkoj Armii Generala Vrangelja iz Kryma.* M.: Centrpoligraf, 2003. 703 s.
8. Kolontaev K. *Krymskaja pechat' pri Vrangele ili osobennosti nacional'noj informacionnoj vojny / Nezavisimyj istoricheskij vestnik [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://istor-vestnik.org. Ua/187/>*
9. Markevich A. I. *Kratkij istoricheskij ocherk vozniknovenija Tavricheskogo universiteta.* Simferopol': Pervaja Sovetskaja Tipografija, 1919. 32 s.
10. Mitropolit Veniamin (Fedchenkov). *Na rubezhe dvuh jepoh [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: https://azbyka.ru/otechnik/Veniamin_Fedchenkov/narubezhe-dvukh-ehpokh/6 (data zvernennja: 30.01.2018)*
11. Nemirovich-Danchenko G. V. *Krym pri Vrangele.* Berlin: 1922. 119 s.
12. *Professora Tavricheskogo nacional'nogo universiteta im. V. I. Vernadskogo.* K., 2007. 172 s.
13. Prohorchik M. V. *Politika generala Vrangelja v oblasti prosveshhenija i kul'tury // Kul'tura narodov Prichernomor'ja. 2002. № 43. S. 197–199.*
14. *Revoljucija i grazhdanskaja vojna v opisanijah belogvardejcev.* M.: Otechestvo, 1991. 508 s.
15. *Sevastopol': Hronika revoljucii i grazhdanskoj vojny 1917–1920 gg.* Simferopol', 2005. 410 s.
16. *Teatral'naja istorija Sevastopolja. Data onovlenija: 21.02.2015 [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupu: http://www.liveinternet.ru/users/4768613/post_354178958 (data zvernennja: 30.01.18).*
17. *Central'nij derzhavnij arhiv gromads'kih ob'ednan'. F. 5, op. 1, spr. 321.*
18. *Central'nij derzhavnij arhiv gromads'kih ob'ednan'. F. 5, op. 1, spr. 322.*
19. *Derzhavnij arhiv v Avtonomnij Respublici Krim F. R-2235. Op. 1. Spr. 501.*
20. Filimonov S. G. *Krymskaja periodicheskaja pechat' vremen grazhdanskoj vojny – cennyj maloizvestnyj istochnik po istorii intelligencii [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/7064/08-Filimonov.pdf?sequence=1> (data zvernennja: 30. 01. 2018)*